

*МОСКАЛЮК Ірина –
молодший науковий співробітник
Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк*

Образ Богородиці Одигітрії у волинському іконописі XVII- XVIII ст.

Іконографія Богородиці складалась впродовж багатьох століть і сьогодні вона є центральною за значенням і найбільшою за об'ємом течією православного іконописання. Об'єднуючи десятки різних типів зображення і більше 800 варіантів, що базуються на конкретних історичних прототипах, вона підкреслює особливе місце Божої Матері в християнській і, особливо, православній культурі. Сприйняття образу Богоматері визначають традиції її зображення. З одного боку, це — особливе пошанування і любов, пов'язані з ідеєю божественного заступництва, всепрощення, чудесного порятунку з біди. Характерно, що саме лики Богородиці – серед більшості зіцлюючих і чудотворних ікон. Адже саме до неї звертались під час великої небезпеки – пожеж, епідемій, воєн, а легенди про випадки чудесного порятунку міст, або ж неймовірні зіцлення безнадійно хворих часто зустрічаємо в оповідях про той, чи інший чудотворний образ. (Наприклад, Тростянецька, Кам'янецька, Холмська.) З іншого боку, зображення Богородиці виражають певний спектр догматичних положень церкви і, перш за все, догму боговтілення, котра є одним із наріжних каменів християнства в цілому. З точки зору православного вчення, зображення Богородиці розповідає про єднання божественного і земного начал, про пришестя Ісуса Христа, рожденного у непорочному зачатті, на землю.

У житті православного християнина ікона займає важливе місце. Вона стала невід'ємною частиною православної традиції, без неї важко уявити православний храм і богослужіння, будинок православного християнина і його життя. Народжується людина або вмирає, відправляється в далеку дорогу або починає якусь справу – її життя супроводжує священний образ – ікона. Ікона у православ'ї – це святина. Вона займає чільне місце у храмах, в оселі кожної християнської сім'ї. Дивлячись на неї, підносимо свої молитви до Бога, Богородиці Діви та святих. Просимо захисту, здоров'я чи допомоги в наших ділах. Значення ікони в православному світі можна порівняти зі Святим Письмом і Переданням.

Богоматір здавна вважається покровителькою та заступницею України – Русі. Образ Богоматері був одним з найбільш шанованих і улюблених народом. З найдавніших часів до наших днів збереглися практично незмінними основні типи зображення Богородиці. Іконописці у своїй роботі орієнтувалися на нерукотворні образи Богоматері («Лідська»), або на образи, згідно із легендою, виконані за її життя святим євангелістом Лукою. Основні типи ікон прийшли на Київську Русь із Візантії з прийняттям християнства. Пізніше варіанти іконографії цих типів отримали назви за місцем їх появи, зображення чи прославлення.

Одигітрія (грец. Οδηγήτρια – «Провідниця до спасіння»), один з найбільш поширених типів зображення Богоматері з немовлям Ісусом, за переказами, написаний євангелістом Лукою. Отрок Христос сидить на лівій руці Богородиці, наче на троні, правою рукою він благословляє, а лівою – тримає сувій, рідше – книгу. Божа Матір правою рукою вказує на Спасителя, тобто правильний шлях для наслідування у нашому житті. Цей тип богородичних ікон отримав надзвичайно широке поширення в усьому християнському світі, а особливо у Візантії і на Русі.

Іконографічний тип Богородиці Одигітрії, що втілював ідею заступництва та милосердя Богоматері, посів одне із перших місць в пантеоні християнських святих. Сформований у Візантії тип Одигітрії був принесений у Київську Русь вже у XII ст. і став найшанованішим образом в Україні, і на Волині зокрема, в усі наступні століття. Образний вплив Одигітрії та її традиційна композиція протягом віків були найбільш консервативними, але вже з кінця XVI ст. в самому трактуванні образу та використаних художніх засобах можна помітити суттєві зміни. Розвиток цього іконографічного типу, як і розвиток місцевого іконопису в цілому залежав від історичного процесу, від місцевих реалій, умов співіснування різних християнських конфесій. Важливим було і положення Волині, яка в

силу того, що входила до складу Литовської держави, а пізніше Речі Посполитої, в першу чергу відчувала на собі вплив європейської культури.

Східні традиції, що лежали в основі православного іконопису, доповнювались місцевим світосприйняттям, в якому з часом все відчутнішими ставали впливи західного мистецтва. Візантійська іконографічна схема обростала новими деталями, пристосовуючись до сфери побутування, місцевих традицій, смаків і уподобань.

Образ Богородиці Одигітрії – один із багатьох у колекції, який потребує дослідження та вивчення.

Вже наприкінці XVI ст. у волинському іконописі починають чітко простежуватись реалістичні тенденції, що з'явились під впливом ренесансного мистецтва Західної Європи. Використовуючи основні традиційні художні засоби відтворення, такі як площинне трактування, поступово маляри впроваджують нові прийоми живописного відображення. В цьому плані, безперечно заслуговує на увагу, одна із найдавніших ікон із колекції Волинського краєзнавчого музею, образ із Успенського храму с. Старий Порицьк Іваничівського району – Богородиця Одигітрія кін. XVI ст. (Ж-313). Зображення відповідає класичній іконографії: урочисто-велична Марія тримає на лівій руці Христа, що благословляє. За своєю іконописною стилістикою, монументальною композицією ікона не відходить від класичних традицій XVI ст., разом з тим вона набуває нової пластичної виразності. У межах площинної канонічної схеми автор ікони посилює світлотіньове живописне ліплення ликів. Лики персонажів рожево-вохристої карнації, овальні, з масивними рисами, окреслені чорною контурною лінією. Об'ємність досягається за допомогою світлотіні, хоча зберігаються і движки. Традиційний колорит ікони відзначається гармонійною цілісністю. Драпіровки мафорію Богородиці модельовані темними смугами по дзвінкій кіноварі. Розробка складок хітону оригінальна: тонкі червоні лінії, білильні мазки і висвітлення на блакитному тлі. Білий колір сорочки Ісуса перегукується з білим згорнутим сувоєм у його лівій руці. Складки гіматію виконані темно-коричневими лініями по насиченій вохрі. Ікона позначена декоративністю, про що свідчать оздоблення "каменями і перлами" горловини і обшлагів хітону Богородиці та гравійовані крапковим орнаментом німби. Декоративність посилюється орнаментациєю тла гравійованим рослинним візерунком, в основі якого – цвіт граната. Саме цей мотив стає особливо популярним на волинських іконах першої половини XVII ст.. За композиційною схемою ікона близька до Смоленської ікони Богородиці: Марія зображена поколінно, у легкому повороті вліво, але без нахилу голови до Дитини. Постать її рівна і урочиста. Христос сидить на лівій руці Матері, обидві його ніжки звисають з руки Богородиці, розміщені на одному рівні ступні розвернені вправо.

Колоритним і за формою, і за змістом, і за особливостями художнього стилю анонімного маляра є образ Богородиці Одигітрії XVII ст. (І-95). Ікона знайдена в Успенському храмі с. Твердині Локачинського району. Тут ми бачимо традиційну композицію, але образ, на відміну від попереднього, має зовсім інший характер. Перед нами надзвичайно теплий лагідний лик Богородиці, із посмішкою на вустах. Це образ люблячої Матері усього світу, яка з ніжністю тримає на руках Спасителя і споглядає на нас. Лаконічно й майстерно, з відтворенням матеріальності, модельовано відливи складок темно-коричневого оксамиту у мафорії Богородиці. Цей темно-коричневий мафорій має білі відвороти з відтворенням білого атласу. Стонованим і наближеним до мафорію Богородиці, бачимо складний і вишуканий, червоно-коричневий колір гіматію Христа, асист якого зроблено рідкісним способом, – твореним золотом з пензля. Білий з блакитним відливом хітон Христа вдало поєднується з відворотами мафорію з білого атласу. А її виразно синій хітон з розкішними широкими смугами, червоного з золотом, геометричного орнаменту у завершеннях рукавів і вирізу під шиєю справляє особливий декоративний ефект. У цій волинській іконі ми із захопленням спостерігаємо прекрасні, одухотворені, високої культури малярства лики постатей як Богоматері так і маленького Спаса.

У музейній колекції зберігаються ікони, які відзначаються яскраво вираженим індивідуальним стилем [4]. Їх автор – маляр, який працював в одній із монастирських малярських майстерень на території колишнього Ковельського повіту. У мистецтвознавчій літературі він умовно називається «Волинський іконописець 1630 року». Його роботам притаманні елементи народної творчості, водночас він намагається поєднати принципи традиційної іконографії з новими віяннями доби українського ренесансу. Саме іконі Богородиці Одигітрії поч. XVII ст. (Ж – 259) з Покровської церкви с. Бобли Турійського р-ну властивий аскетичний дух середньовічного іконопису. Його «Богородиця» відтворює канонічний образ, разом з тим відзначається ліричним настроєм та лагідним спокоєм. Помітна диспропорція – фігура Божої Матері дещо видовжена, непропорційна відносно постаті Немовляти. Палітра кольорів неширока (темно-червоний, блакитний, білий). Лики та постаті персонажів практично позбавлені об'ємності, контурна чорна лінія додає зображенню строгої графічності. Іконографічна схема, яка пізніше найчастіше зустрічається у волинських Одигітріях XVII ст.: Богородиця у тричвертному повороті до Ісуса (але голова не схилена до Дитини), права її рука перед грудьми, ліва –

підтримує Христа, який правою рукою благословляє, у лівій тримає білий згорнутий сувій; Христос розвернений до Матері, його ніжки вільно звисають донизу, одна нога розпрямлена, друга – зігнута в коліні[4].

Своєрідною суворістю відзначається ще один твір, який належить до кола «Волинського іконописця 1630 р.»— ікона Богородиці Одигітрії першої половини XVII ст. (Ж-289) з Різдобогородичної церкви с. Видерта Камінь-Каширського р-ну. Автор дещо по-іншому моделює обличчя і руки персонажів, в них відчутно зменшується графічна основа, ширше застосовується світлотіньове моделювання. Широки пробіли, чорні та коричневі лінії різної товщини творять густі драпірування на одязі, що надають іконі своєрідної особливості і декоративності. Ця декоративність посилюється срібним дрібним рослинним орнаментом на гіматії Христа і широкій тасьмі, що облямовує одяг Богородиці і хітон Ісуса, гравіюванням кривими язиками – променями і рослинним орнаментом німбів, червоним намистом на шії Богородиці. Іконографічна схема та ж.

В другій половині XVII ст. з'являються зміни у техніці іконописання, прийомах обрамлення ікон, характерне різьблене тло, золочене або сріблене, тоноване під золото. Поступово формуються нові канони зображень. Якісна зміна внутрішньої характеристики художнього образу як відображення суспільно-політичних та історико-культурних подій приводить до того, що лики на іконах явно пом'якшуються, стають лагіднішими, наближаються до національного українського типу. Маляри намагаються показати не лише багатогранні у своїй високій духовності образи небожителів, а і їх суто людські риси, об'єднуючи духовне і світське, небесне і земне. В іконах цього періоду помітне тяжіння авторів до відображення життєвих прототипів. Прообразом Богоматері служить проста, зрілого віку жінка з селянським типом обличчя. В ньому втілюється ідеал краси, образ матері. Близький кожній людині.

Ікона Богородиці Одигітрії кін. XVII ст.(І-163) із церкви Казанської ікони Богородиці с. Бучин Старовижівського району теж зберігає цю тенденцію. В ній сполучаються старі іконописні прийоми з новим живописним моделюванням: узгодженість декоративної форми з м'якістю живописної пластики. У характеристиці образів Богородиці та Ісуса автору ікон вдалося подолати прийоми застигlosti та умовності : персонажам він надає реальних портретних рис, що робить Матір і Дитя дуже схожими (округлі рожеві лики з яскравим рум'янцем). Зачаровує злагодженість колірної гами: темно-вишневий із золотим в іконі. Замість згорнутого сувою в руці Христа з'являється Євангеліє.

Волинські майстри створюють переважно споглядальний тип особистості, лики персонажів наповнюють виразними людськими почуттями, які передаються у легкому нахилі голови Богородиці до Сина, у її спокійно-лагідному погляді, у стриманій усмішці, що з'являється на обличчях Матері і Дитини.

Богоматір на іконі Одигітрії XVII ст. (Ж-238) з Симеонівської церкви с. Суходоли Володимир-Волинського р-ну привертає увагу не лише беззаперечною майстерністю іконописця, але й особливою чарівністю, спокоєм, благодаттю, що відчуваєш поряд із нею. Згідно з традицією, зображення Діви поясне, на лівій руці Вона тримає Ісуса Христа, а правою вказує на Нього. Одягнена Пречиста у зелений хітон, оздоблений широкою орнаментованою тасьмою на обшлагах і горловині, вишневий із зеленим виворотом мафорій, облямований золотним шиттям, та зірками. Її нижній лик обрамляє легкий серпанок. Ісус Христос піднятою правою рукою благословляє, ліва лежить на колінах. Спаситель одягнений у білий, підперезаний червоно-золотим поясом хітон із клавом. На ньому також вохристий гіматій, декорований золотим асистом. Маляр майстерно моделює складки одягу зіставленням темних смуг і висвітлень. Нас зачаровують одухотворені, прекрасні лики, сповнені мудрості, безмежної любові, всещогнення. Бездонні, великі темні очі, довгі чорні брови, прямий ніс, маленькі ніжно-рожеві уста Богородиці – риси, притаманні типу української жінки. Німби золочені: Богоматері – плоский, окреслений, Ісуса - хрещатий. Пишний декоративний ефект справляє золочене тло ікони, гравіюване рослинним орнаментом, в основі якого – цвіт граната, гвоздики, перевиті стебла, акантове листя, пуп'янки, дрібні насічки. Образ «Богородиця Одигітрія» з Суходолів сповнений духовності, високого естетичного смаку і, без сумніву, належить до кращих зразків волинської іконописної школи XVII ст.

У колекції музею вирізняється ціла група пам'яток XVIII ст., що мають стилістичні ознаки бароко: вибагливість ліній, світлотіньове моделювання, підвищена декоративність. Особлива пристрасть до декоративності помітна у роботах волинських малярів, ікони яких поширювались в межах Луцького, Маневицького, Рожищенського районів Волині. Ці ікони об'єднує не лише композиційне рішення, але й декоративні риси: не тільки тло ікон, але й одяг персонажів оздоблені глибоко різьбленим рослинним орнаментом, симетричним на тлі і досить вільним на вбранні. Такий прийом декорування, як імітація срібних шатів, був поширеним в іконописі на той час. Ці твори виконані досить стримано, у дещо аскетичній манері. Хоча їх автори менш вправні у відтворенні ракурсів та анатомічних пропорцій. Іконографічна схема Одигітрії доповнюється тут образами ангелів, що коронують

Богородицю. Ця композиція поширилась на Волині саме у XVIII ст. в зв'язку з утвердженням унії, і маляри – василіани почали орієнтуватися на максимальне наближення іконографії, стилю та способу малювання до творів західного типу. Часто на цих іконах ми бачимо короновану Богоматір Мадонну. Цю ускладнену схему можна назвати «Марія – королева світу», як це прийнято у білоруському і польському мистецтві.[3]

На перших порах василіани суворо дотримувались обрядів і звичаїв східної церкви. Але вже наступні покоління монахів все більше переймали порядки інших чернецьких орденів латинського віросповідання. Саме монахами-василіанами в Італії був запозичений обряд коронування ікон Богоматері. В практиці римо-католицької церкви коронування ікони означало приблизно те саме, що і канонізація по відношенню до святого. Обряд коронації і іконографічний тип коронованої Богородиці тісно пов'язані між собою. Цілком можливо, що цей образ якраз і виник як осмислення і реальне втілення сюжету ікон «Коронування Богородиці» тільки в земній інтерпретації.[5] Сюжет склався давно, а в його основі лежить уявлення про Богородицю, як про Царицю. В окрему групу можна виділити ікони «Коронування Богородиці» двома ангелами XVIII ст. із с. Тростянець (Ж-339), та с. Прилісне (І-156).

Спираючись на канонічну іконографічну схему, волинські маляри привносять своє світосприйняття у трактуванні традиційних образів, доповнюючи композицію незначними деталями або ж позбавляючи звичних атрибутів чи змінюючи їх пози. В особливому малярському стилі подає образ Богородиці автор ікони "Нев'янучий цвіт" XVIII ст.(І-225) із Михайлівської церкви с. Окорськ Локачинського району. 16 квітня Православна Церква прославляє ікону Божої Матері "Нев'янучий цвіт". На іконі Пресвята Богородиця на одній руці тримає Ісуса Христа, а в другій – білу квітку, яка символізує нев'янучий цвіт дівоцтва і непорочності Пречистої Діви; предвічне вибранство Марії з-поміж усіх інших земних жінок, як матері для Христа. Іконописець звертається до поширеної теми Одигітрії, але дає свою інтерпретацію твору, яка проявилася у типажі і духовній наповненості образу. Лик Богородиці темно-вохристої карнації з підрум'яню, овальний, з миловидними рисами. Погляд очей спокійний, звернений до того, хто стоїть перед іконою. У правій руці Богородиці – біла квітка, що надає особливої чарівності і ніжності. Христос на лівій руці Матері, а в його руці блакитного кольору сфера; з-під гіматію виглядає одна ніжка. Переважаюча тепла гама кольорів (приглушений червоний і золотий) надає іконі одночасно урочистості і домашньої теплоти.

В іконі Богородиці Одигітрії XVIII ст. (І-601) із храму Архістратиґа Михаїла с. Грудки Камінь-Каширського району, без сумніву, виявляється майстерність волинського іконописця. Своєрідність ікони полягає у ліризмі і м'якій жіночності образу Богоматері. Плавні лінії силуету, шляхетний живопис, із використанням традиційних кольорів благородних тонів, гра світла і тіней у пластичному моделюванні вродливого обличчя української жінки створюють особливий настрій. Помітне намагання автора розкрити внутрішній світ персонажів: вираз карих очей Марії щирий і спокійний, в ньому відчувається мудра сила і ніжна ласка простої жінки –матері.[2]

На вже згаданій іконі, Христос зображений у легкому повороті до Матері, правою рукою він благословляє, у лівій – Євангеліє. Вохристого кольору гіматій майже прикриває ніжки.

Вивчаючи ікони Богородиці Одигітрії з колекції Волинського краєзнавчого музею, аналізуючи зібрані матеріали, можна виявити основні відмінні риси волинських ікон Одигітрії, а також сформулювати загальні тенденції формування і розвитку цього іконографічного типу у волинському іконописі XVI- XVIII ст.. Волинським іконам Богородиці Одигітрії притаманне ліричне пом'якшене трактування образів, що виявляється у легкому повороті персонажів одне до одного, нахилі голови Богородиці до Дитини (з'являється у XVIII ст.). Їм властиві риси народної творчості, наближення ликів персонажів до національного народного типу, намагання авторів розкрити внутрішній світ персонажів, індивідуалізація образів, психологізм. Ікони Богородиці Одигітрії вже з XVI ст. відзначені декоративністю, що посилюється з часом. Традиційним для волинських ікон можна вважати поколінне зображення Богоматері. Поясне зображення зустрічається на пізніших іконах (кін. XVIII ст.), найчастіше – на двосторонніх процесійних. Можна зауважити більш вільний підхід волинських малярів XVIII ст. щодо вибору кольорів та одягу персонажів, їх поз та атрибутів. Тільки на іконах уніатської пори Богородиця та Христос зображуються в коронах. Найчастіше в руках Христа зображають сувій, рідше – Євангеліє, на пізніх іконах (кін. XVIII ст.) – державу. Іноді атрибут відсутній.

Ікони постійно жили поруч із православною людиною, брали участь у найважливіших подіях історії. Тому знайомство з іконографією – це одночасно знайомство з нашим минулим. Образ Божої Матері має велике значення для православного іконопису. Отримавши широке поширення і надзвичайне розвиток, іконописні образи Богородиці і в наш час залишаються найбільш привабливими, зрозумілими, необхідними, і в той же час недостатньо вивченими. Багато ікон, будучи видатними творами мистецтва, відіграли помітну роль у історії та мистецтві всього світу. Розглянувши ікони Богородиці Одигітрії ми з'ясували, що хоча іконопис і обмежується рамками канонів і догматів, саме в зображенні Богоматері іконописці отримали найбільшу свободу. Це привело до появи величезної кі-

лькості варіантів написання образу Богородиці. За основними іконографічними схемами іконописцям вдалося створити цілу галерею ніжних, скорботних, урочистих, але завжди привабливих образів Божої Матері. Майстрам вдалося втілити образ Богородиці – як всепрощаючу Матір, Заступницю, яка жертовно віддає свого сина на спокутування людських гріхів. Поєднуючи в своїй творчості християнський світогляд і талант художника, іконописці створили ряд неповторних, виразних і зворушливих ікон Богоматері, які до цього часу знаходять відгук у душі кожної людини. А душевність образу Марії, її близькість до грішної і страждаючої людини стали причиною широкого розповсюдження ікон Богородиці.

Використані джерела:

1. Василевська С. Матеріали до каталогу волинської ікони XVI-XVIII ст. з фондів Волинського краєзнавчого музею. Світлана Василевська // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIII міжнародної наукової конференції м. Луцьк – м. Володимир-Волинський, 2-3 листопада 2006 року. – Луцьк, 2006. – С.49, 114с.
2. Вигодник А. Образ Богородиці «Одигітрії» в іконописі XVI-XVIII ст. на основі збірки Волинського краєзнавчого музею. Ангеліна Вигодник. Наукова довідка – 12с.
3. Вигодник А. Сюжет «Коронування Богородиці» на волинських іконах XVII-XVIII ст.. Ангеліна Вигодник//Волинська ікона: питання історії і вивчення, дослідження та реставрації. Матеріали V міжнародної наукової конференції м. Луцьк, 27-28 серпня 1998 року. – С.87-88.
4. Карпюк Л. Особливості живопису майстрів середовища «Волинського іконописця 1630 року». Людмила Карпюк // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Матеріали VIII міжнародної наукової конференції. м. Луцьк, 13-14 грудня 2001 року.– С.22
5. Карпюк Л. Ікони «Богоматір нев'янучий цвіт» з колекції Волинського краєзнавчого музею. Символіка та іконографія. Людмила Карпюк //Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XV міжнародної наукової конференції м. Луцьк, 25-26 вересня 2008 року. – Луцьк,2008.–215с.
6. Овсійчук В., Кривавич Д. Оповідь про ікону / В. Овсійчук, Д. Кривавич. – Львів: Інститут народознавства НАН України. - 2000. – 392с..
7. Пуцко В. До характеристики волинського іконопису XVII ст.. Василь Пуцко // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрація. Матеріали VI міжнародної конференції по волинському іконопису м. Луцьк, 1-3 грудня 1999року. – Луцьк,1999.–С.60-67.
8. Кондаков Н.П. Иконография Богоматери / Н.П.Кондаков. – Паломник. – 1998. – 2т. – 844с.
9. Чабан А. Петрушак П. Самобутність малярської культури художників Волині в іконах XVI-XVII століть. Анастасія Чабан Павло Петрушак // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIII міжнародної наукової конференції м. Луцьк – м. Володимир-Волинський, 2-3 листопада 2006 року. – С.66.